

dr Sławomira Pusz

Uniwersytet Rzeszowski

WYCHOWANIE DO TWÓRCZOŚCI W TEORII I PRAKTYCE EDUKACJI WCZESNOSZKOLNEJ

EDUCATION FOR CREATION IN THE THEORY AND PRACTICE OF EARLY CHILDHOOD EDUCATION

Streszczenie

Artykuł prezentuje pokrótce historię rozwoju myśli wychowania do twórczości, przedstawiając postacie najbardziej zasłużonych polskich pedagogów i psychologów, którzy wnieśli istotny wkład w rozwój dyscypliny zwanej pedagogiką twórczości. W treści zawarte są także odniesienia do praktyki wychowania do twórczości ze szczególnym uwzględnieniem edukacji wczesnoszkolnej. Wskazuje na uwarunkowania prawne aktualnej praktyki pedagogicznej w zakresie działań rozwijających postawę twórczą uczniów klas I–III oraz prezentuje wyniki badań myślenia twórczego w poszczególnych aspektach: płynności, giętkości i oryginalności myślenia oraz wrażliwości na problemy. Test badający zdolność myślenia twórczego zastosowano wobec 204 uczniów klas III oraz 10 nauczycieli uczących w tych klasach. Analiza badań wykazała, że uczniowie prezentują średni poziom myślenia twórczego, pomimo że tylko w 1 klasie nauczyciel stosował dodatkowy program stymulujący kreatywność i twórczość uczniów.

Słowa kluczowe: wychowanie do twórczości, badanie kreatywności, płynności, giętkości, oryginalności myślenia wśród uczniów edukacji wczesnoszkolnej.

Abstract

The article presents briefly a history of the development of education for creation thought, presenting the figures of the most distinguished Polish educators and psychologists who have made a significant contribution to the development of the discipline called pedagogy of creativity. In the contents there are also references to the practice of education for creativity with special emphasis on the early childhood education. I point to the legal conditions of the current educational practices in activities developing creative attitude of pupils from classes I–III, and present the results of creative thinking in different aspects: fluency, flexibility and originality of thinking and sensitivity to the problems. The test study exploring the ability of creative thinking was conducted amongst 204 students in 3rd classes and 10 teachers who teach in these classes. The analysis indicated that the students represent the average level of creative thinking despite the fact that only 1 teacher used the additional program stimulating creation and creativity of the students.

Key words: education for creation, examination of creativity, fluency, flexibility, originality of thinking among pupils of early childhood education.

Wprowadzenie

Twórczość jako wartość w wychowaniu zaczęto w Polsce dostrzegać już w połowie XX w. i już wówczas znaczący pedagodzy i psychologowie zaczęli postulować o obecność tej istotnej wartości w kształceniu. Aczkolwiek już w okresie międzywojennym w latach 20. i 30. Kazimierz Kornilowicz we współpracy z Heleną Radlińską stworzył podwaliny koncepcji twórczości. Wprowadzając do polskiej pedagogiki społecznej pojęcie pomocy w tworzeniu, K. Kornilowicz, jeszcze przed Carlem R. Rogersem czy Abrahamem H. Maslowem, stał się prekursorem rozwijania kreatywności wśród młodzieży. Postulował, aby kształtować u młodych ludzi twórczą orientację życiową, którą postrzegał jako złożoną kategorię dynamiczną o charakterze procesualnym; orientacje życiowe będące wypadkową czynników endogennych i egzogennych, np. takich jak: motywacja, styl poznawczy, typ osobowości, oraz różnorodnych doświadczeń indywidualnych. Autor koncepcji postulował kształtowanie postaw twórczych w ramach organizowanych warsztatów, na których stosowane byłyby metody aktywizujące i zabawowe¹.

Bohdan Suchodolski² ukazywał twórczość jako najistotniejszą formę działalności ludzkiej, to dzięki twórczości zabawa staje się ekspresją własnych przeżyć i doznań, a nie tylko standaryzowaną rozrywką, a praca zyskuje nowy sens, stając się sposobem na życie, a nie tylko trudem i źródłem zarobkowania. Psycholog Zbigniew Pietrasiński propagował wiedzę o twórczości w *Myśleniu twórczym*, a Jan Zborowski i Jerzy Kujawiński idee rozwijania twórczości przekładali na język działań nauczycieli, tworząc zasady dotyczące rozwijania twórczości wśród uczniów i podając wiele ciekawych rozwiązań do zastosowania w pracy pedagogicznej³. Nie sposób nie wspomnieć Witolda Dobrołowicza, autora jednego z pierwszych podręczników z zakresu psychologii twórczości⁴, czy Stanisława Popka koncentrującego się głównie na zdolnościach i twórczości plastycznej⁵.

Po okresie transformacji w Polsce wraz z upowszechnianiem idei pedagogiki humanistycznej tematyka twórczości zaczęła wzbudzać coraz większe zainteresowanie wśród pedagogów i psychologów. Przytaczając nazwiska najbardziej zasłużonych dla propagowania tematyki twórczości, nie sposób pominąć Edwarda Nęc-

¹ A. Cudowska, *Edukacja twórcza jako wspomaganie dziecka w rozwoju – mit czy rzeczywistość?* [w:] *Edukacja dziecka – mity i fakty*, red. E. Jaszczyszyn, J. Szada-Borzyszkowska, Białystok 2010, s. 31–33.

² B. Suchodolski, *O działalności twórczej*, „Studia Pedagogiczne” 1976.

³ Z. Pietrasiński, *Myślenie twórcze*, Warszawa 1969; J. Zborowski, *Rozwijanie aktywności twórczej dzieci*, Warszawa 1986; J. Kujawiński, *Rozwijanie aktywności twórczej uczniów klas początkowych*, Warszawa 1990.

⁴ W. Dobrołowicz, *Psychologia twórczości w zarysie*, Warszawa 1982.

⁵ S. Popok, *Analiza psychologiczna twórczości plastycznej dzieci i młodzieży*, Warszawa 1978.

ki, Krzysztofa J. Szmidta⁶ oraz w odniesieniu do kreatywności dzieci w młodszym wieku szkolnym Danuty Czelakowskiej, Renaty Stawinogi, Krystyny Bielugi⁷. To tylko przykładowo wybrane osoby wnoszące ogromny wkład w badanie procesu twórczości, analizę czynników rzutujących na poziom kreatywności jednostek czy tworzenie narzędzi do badania myślenia dywergencyjnego i kreatywności językowej jako wskaźnika charakterystycznego dla zdolności myślenia twórczego. Należałoby jeszcze wspomnieć o testach do badania postaw twórczych, a więc narzędziach badających szersze dyspozycje twórcze jednostki. Pierwszy to kwestionariusz twórczego zachowania KANH skonstruowany przez S. Popka⁸ oraz skala postaw twórczych versus odtwórczych stworzony przez Katarzynę Krasoń⁹.

W stronę praktyki – prawne uwarunkowania i programy rozwijające aktywność twórczą uczniów edukacji wczesnoszkolnej

Inne podejście do rozwijania twórczości dzieci i młodzieży można także dostrzec w zmianach, jakie nastąpiły w uwarunkowaniach prawnych wyznaczających kierunki rozwoju edukacji. Najistotniejszym dokumentem, na którym opiera się kształcenie dzieci w szkole podstawowej, jest *Podstawa programowa kształcenia ogólnego dla szkół podstawowych*. Aktualnie obowiązująca podstawa programowa¹⁰ spośród ośmiu celów kształcenia dla edukacji wczesnoszkolnej w niej zawartych zaleca: „zapewnienie dziecku przyjaznych, bezpiecznych i zdrowych warunków do nauki i zabawy, działania indywidualnego i zespołowego, rozwijania samodzielności, (...) ekspresji plastycznej, muzycznej i ruchowej, aktywności badawczej oraz działalności twórczej”. Pierwszy tej rangi dokument wydany przez MEN, w którym zostało podkreślone znaczenie twórczej ekspresji dzieci oraz zobligowano pedagogów do rozwijania postawy twórczej dzieci, został podpisany 23 grudnia 2008 r. i obowiązywał od 1 września 2009 r. Wśród zalecanych warunków i sposobów realizacji treści dotyczących edukacji w klasach I–III zawartych w *Podstawie programowej* znajduje się odniesienie do rozwijania u uczniów uzdolnień poprzez stwarzanie im warunków do ich twórczej działalności. Prawne uwarunkowania stają się asumptem do tworzenia nowych programów kształcenia kła-

⁶ Por. E. Nęcka, *Psychologia twórczości*, Gdańsk 2005; K.J. Szmidt, *Pedagogika twórczości*, Gdańsk 2007.

⁷ Por. D. Czelakowska, *Stymulacja kreatywności językowej dzieci w wieku wczesnoszkolnym*, Kraków 2005; R. Stawinoga, *Twórczość językowa dziecka w teorii i praktyce edukacyjnej*, Lublin 2007; K. Bieluga, *Rozpoznawanie i stymulowanie cech inteligencji oraz myślenia twórczego w domu i szkole*, Kraków 2009.

⁸ K.J. Szmidt, *Pedagogika twórczości*, Gdańsk 2007, s. 33.

⁹ Por. K. Krasoń, *Skala postaw twórczych versus odtwórczych. Podręcznik do testu w wersji dla szkoły podstawowej klas I–III*, Kraków 2011.

¹⁰ Rozporządzenie MEN z dn. 30.05.2014 r., DzU z 18.06.2014, poz. 803, zał. nr 2.

dających nacisk na rozwijanie aktywności twórczej uczniów. Spośród programów przeznaczonych dla edukacji wczesnoszkolnej programem wychowania do twórczości są programy autorstwa K.J. Szmidta, J. Bonar *Żywioty: lekcje twórczości w nauczaniu zintegrowanym*¹¹, *Rozwijanie aktywności twórczej dzieci* J. Zborowskiego¹², *Kolorowe zadania: ćwiczenia wspierające rozwój zdolności twórczych dzieci w młodszym wieku szkolnym*, część 1 i 2 M. Tockiej¹³, *Krok... w kierunku kreatywności. Program stymulowania twórczości na etapie edukacji przedszkolnej i wczesnoszkolnej* M. Jąder¹⁴, *Podróż. Skarby. Przygoda. Podręcznik i program rozwijania twórczości, samoświadomości oraz dyspozycji autokreacyjnych dzieci klas I–III* J. Uszyńskiej-Jarmoc¹⁵.

Poza wymienionymi programami nauczania wychowania do twórczości także te programy kształcenia realizowane na szczeblu edukacji wczesnoszkolnej odnoszą się w mniejszym bądź większym stopniu do kształtowania postawy twórczej i rozwijania aktywności twórczej uczniów. Spośród obecnej na rynku bogatej oferty wydawniczej analizowałam cztery programy dopuszczone przez MEN do użytku szkolnego, dostosowane do nowej podstawy programowej, do których należą: *Razem w szkole – program edukacji wczesnoszkolnej*, którego autorkami są J. Brzózka, K. Harmak, K. Izbińska, A. Jasiocha, W. Walenta, wydawnictwa WSiP, *Kolorowa klasa – program*, którego autorkami są A. Mitoraj-Hebel, K. Sirak-Stopińska, M. Jarząbek, B. Zachodny, K. Sabbo, wydawnictwa Operon, J. Faszliszewskiej *Odkrywam siebie. Ja i moja szkoła* oraz *Nasza klasa*, którego autorami są E. Misiorowska oraz C. Cyrański¹⁶. Analizie zostały poddane tylko przykładowe, losowo wybrane programy edukacji wczesnoszkolnej. Każdy z przeanalizowanych programów uwzględnia rozwijanie u uczniów postawy twórczej, kreatywności, gdyż autorzy są do tego zobligowani przez podstawę programową obowiązującą od 1 września 2009 r. Najbardziej innowacyjne wydają się być *Kolorowa klasa* wydawnictwa Operon i *Odkrywam siebie. Ja i moja szkoła* wydawnictwa MAC Edukacja. Programy te pozwalają na usunięcie jednej z podstawowych barier twórczości, o których pisze K. Szmidt¹⁷, związanej z celami i treściami nauczania i wychowania.

¹¹ Por. K.J. Szmidt, J. Bonar, *Żywioty: lekcje twórczości w nauczaniu zintegrowanym*, Warszawa 1998.

¹² Por. J. Zborowski, *Rozwijanie aktywności...*

¹³ Por. M. Tocka, *Kolorowe zadania: ćwiczenia wspierające rozwój zdolności twórczych dzieci w młodszym wieku szkolnym*, cz. 1 i 2, Kraków 2003.

¹⁴ Por. M. Jąder, *Krok... w kierunku kreatywności. Program stymulowania twórczości na etapie edukacji przedszkolnej i wczesnoszkolnej*, Kraków 2005.

¹⁵ Por. J. Uszyńska-Jarmoc, *Podróż. Skarby. Przygoda. Podręcznik i program rozwijania twórczości, samoświadomości oraz dyspozycji autokreacyjnych dzieci klas I–III*, Białystok 2005.

¹⁶ Por. S. Pusz, *Rozwijanie aktywności twórczej uczniów klas I–III w propozycjach aktualnych programów kształcenia* [w:] *Odkrywanie talentów: wybrane problemy diagnozy, wspierania rozwoju i edukacji*, red. K. Barłóg, A. Mach, M. Zaborniak-Sobczak, Rzeszów 2012, s. 232–237.

¹⁷ K.J. Szmidt, *Pedagogika twórczości*, GWP, Gdańsk 2007, s. 199.

Podstawa programowa i programy to elementy w istotny sposób rzutujące na efekty procesu kształcenia, ale w odniesieniu do kształtowania postawy twórczej ważne znaczenie ma wiele innych czynników, wśród których do najważniejszych należy zaliczyć nauczyciela, gdyż: „warunkiem kształtowania osobowości twórczej dziecka jest osobowość twórcza nauczyciela”¹⁸.

Twórczość wiążąca się z oryginalnością, odchodzeniem od schematów, kreatywnością jednostki jest zarówno celem, jak i nadrzędną wartością w edukacji, także tej na szczeblu początkowym. Poziom myślenia twórczego uczniów kończących edukację wczesnoszkolną oraz zakres i sposób jego stymulacji przez nauczyciela badały w ramach seminarium magisterskiego pod moim kierunkiem Lidia Kokoszka i Anna Kmiecik. Studentki wyraziły zgodę na wykorzystanie wyników ich badań. Badania przeprowadzono w wybranych klasach trzecich szkół podstawowych na terenie województwa podkarpackiego – mieście Rzeszowie i Jaśle oraz wsiach na terenie powiatu mieleckiego i jasielskiego. W badaniu zmodyfikowanym testem badającym zdolność myślenia twórczego wzięło udział 204 uczniów klas III szkół podstawowych, z czego 100 uczniów ze szkół miejskich oraz 104 ze szkół wiejskich. Badania ankietowe zostały przeprowadzone wśród nauczycieli – wychowawców tych klas: 4 nauczycieli ze szkół miejskich oraz 6 ze szkół wiejskich. Test składał się z sześciu zadań, z których zadania 1–3 odnosiły się do płynności myślenia, zadanie 4 – giętkości myślenia, zadania 5 i 6 – oryginalności myślenia oraz wrażliwości na problemy. Maksymalna liczba punktów za cały test wynosiła 37 punktów. Czas pracy uczniów przeznaczony na rozwiązanie zadań nie przekraczał 45 minut.

Do określenia poziomów myślenia twórczego w każdym jego aspekcie (płynności, giętkości, oryginalności) wyznaczono stopnie (odpowiednio do uzyskanej liczby punktów) obejmujące 3 poziomy myślenia twórczego: 1 poziom – wysoki, 2 – średni, 3 – niski. Przy tworzeniu poziomów pod uwagę wzięto stopień trudności poszczególnych zadań dotyczących danego aspektu myślenia twórczego.

Analiza wyników badań

Płynność myślenia przejawia się w wytwarzaniu jak największej liczby pomysłów w jak najkrótszym czasie, łączy się z tworzeniem nowych zakresów treściowych (badano płynność słowną, skojarzeniową i ekspresyjną). Uczniowie w zadaniu pierwszym testu (płynność słowna) mieli napisać jak największą liczbę wyrazów zakończonych sylabą „ta”. Wyrazy nie mogły się powtarzać. Uczniowie napisali łącznie 1358 wyrazów, średnia to 6,65 słów wymyślonych przez jednego ucznia. Analizując wyniki ze względu na środowisko, najwięcej wyra-

¹⁸ J. Uszyńska-Jarmoc, *Twórcza aktywność dziecka. Teoria – rzeczywistość – perspektywy rozwoju*, Białystok 2003, s. 95.

zów zakończonych sylabą „ta” wymyślonych przez ucznia z miasta to 18 słów, uczącego się na wsi – 25 wyrazów. Wśród dziewczynek najwięcej to 22 wyrazy, wśród chłopców rekord to 25. Najczęściej pojawiały się wyrazy dwusylabowe. Do rzadziej używanych należały wyrazy trzy- i czterosylabowe, np. luneta, kobieta, szczenięta.

Kolejne zadanie dotyczyło płynności skojarzeniowej – polegało na wypisaniu jak największej liczby określeń (przymiotników) do podanych wyrazów: oczy, drzewo. Łącznie uczniowie napisali 2455 skojarzeń, z czego 1234 określających oczy, a 1221 dotyczących opisu drzewa. Średnia wszystkich określeń wynosiła 12 wyrazów (przymiotników).

Kolejne zadanie diagnozujące płynność ekspresyjną polegało na utworzeniu jak największej liczby logicznych zdań trzywyrazowych, według podanego wzoru, w których każdy kolejny wyraz rozpoczynał się wskazaną literą: Z...p...k. Średnio badani napisali po ok. 3,5 zdania; najciekawsze z nich to: *Zjadłem przepyszną krówkę. Zofia przyniosła królika. Zbyś prowadzi kadrę. Zerwałam pomidora koktajlowego. Zjem pyszne kozy. Zielono pachną kwiaty. Zaraz palnę kalamarnicę. Zlepiłam papierowe kucyki. Zmyśliłem piękną kołysankę.* Największa liczba zdań utworzonych przez 1 ucznia wynosiła 7, ten wynik osiągnęli dwaj uczniowie (ze szkoły miejskiej i wiejskiej). Średnia punktów w badanej populacji oscylowała w granicach 2,6 pkt na 5 możliwych do zdobycia.

Giętkość myślenia to kolejna badana zdolność twórcza, która wyraża się poprzez wytwarzanie różnych jakościowo treści, stanowi zaprzeczenie sztywnego i szablonowego rozumowania. Uczniowie mieli za zadanie wyszukać nowe znaczenia dla znanych im przedmiotów: książki oraz plastikowej butelki. Łącznie wymyślili 1254 zastosowania. Średnio każdy napisał ich około 6. Maksymalna liczba pomysłów (dot. łącznie książki oraz plastikowej butelki) wskazanych przez uczniów przedstawiała się następująco: uczniowie w szkole miejskiej wymienili maksymalnie 18 zastosowań, uczniowie ze wsi aż 20. Analizując wyniki pod kątem płci, jedna z dziewczynek podała 15 zastosowań, chłopiec – 20. Oprócz oczywistego przeznaczenia książki uczniowie podawali nietypowe: *do robienia małych domków dla lalek, do zamrożenia, do wysłania w kosmos.* W przypadku zastosowań plastikowej butelki uczniowie wymienili mniej pomysłów w porównaniu z książką, jednak nie brak im pomysłowości i kreatywności. Wśród oryginalnych wymienianych jednokrotnie pojawiły się pomysły ciekawe i zaskakujące, jak np.: *do wykonania wiatraka, basenu dla lalek, wykonania: tamburyna, potwora, choinki czy Marzanny czy wybuchać nią.* Większość z badanych (ponad 50%) w zakresie giętkości myślenia uzyskała wynik pozwalający na zakwalifikowanie ich na poziomie średnim. Nie uwidoczniły się różnice w zakresie giętkości myślenia uczniów na poziomie środowiska, w którym mieszkają i uczęszczają do szkoły, oraz uwarunkowań związanych z płcią.

W celu określenia poziomu oryginalności myślenia i wrażliwości na problemy posłużono się testem odległych konsekwencji (zadano uczniom pytania:

Co by było, gdyby ludzie umieli latać? Co by było, gdyby ludzie nie rozmawiali ze sobą?) oraz pytaniem o problemy, jakie mogą pojawić się podczas używania kredki. W obu zadaniach przewodnim kryterium była oryginalność i niebanalność odpowiedzi uczniów, pod uwagę brano liczbę wystąpień danej odpowiedzi, zmienność i różnorodność kierunków myślenia (myślenie dywergencyjne), a także stosowność odpowiedzi do poleceń.

Do odpowiedzi świadczących o pomysłowości i nieschematyczności myślenia należą m.in. takie: *ludzie wlatywaliby do ostatnich pięter przez okno, łatwiej budowałoby się budynki, a trudniej żyłoby się z ludźmi, bo wszędzie by latali i nikt nigdy by nie spacerował, nie byłoby transportu lądowego, a we wszystkich domach zamiast drzwi byłoby wejście na suficie, byłoby łatwo schować się przed deszczem, wtedy ryby mogłyby chodzić, koty nurkować i pływać.*

Na pytanie o problemy, jakie mogą pojawić się podczas używania kredki, obok odpowiedzi najczęściej wymienianej, jak: *złamanie się kredki* (81%), pojawiały się także zaskakujące i nietypowe, np. *może się wybić w powietrze, może zwymiotować, może wpaść do butelki*. Problemy wskazywane jednokrotnie stanowiły prawie połowę (49%) wszystkich odpowiedzi, wszystkie zatem są oryginalne. Uczniowie w zakresie oryginalności w większości osiągnęli poziom średni, jednak uwidoczniły się pewne nieznaczne różnice środowiskowe – uczniowie z miasta osiągnęli wyższe wyniki, głównie w jednej z rzeszowskich szkół, w której badaniem objęto uczniów 2 klas. Także w zakresie oryginalności myślenia dziewczynki mają pewną przewagę nad chłopcami, podały więcej zróżnicowanych i niekonwencjonalnych pomysłów.

Tylko 1 spośród 10 badanych nauczycieli wskazał, że zna i stosuje program *Żywioty: lekcje twórczości w nauczaniu zintegrowanym* stymulujący kreatywność i twórczość uczniów. Wszyscy deklaruwali znajomość i stosowanie metod i technik rozwijających myślenie twórcze, trudno jest jednak ocenić, czy jest to tylko poziom deklaracji, czy też codzienna praktyka (część odpowiedzi bardzo ogólna).

Podsumowanie

Kreatywność, aktywność twórcza to cechy, które we współczesnym świecie są bardzo cenione i pożądane. Kreatywne działanie umożliwia szukanie pomysłów rozwiązań i pomaga radzić sobie w nowych sytuacjach. Zdolności twórcze ucznia zaczynają się kształtować już w młodszym wieku szkolnym. Tym samym konieczne jest odpowiednie wspomaganie, aktywizowanie działań i stwarzanie sytuacji pobudzających rozwój myślenia twórczego oraz zapobieganie tym czynnikom, które go hamują. Wczesne wsparcie tego rodzaju myślenia umożliwi rozwój jednostki twórczej, o szerokich horyzontach myślowych, wielu kierunkach działań i dalekich perspektywach.

Podsumowując wyniki badań, stwierdzono, że uczniowie we wszystkich zadaniach uzyskali średnio 23 punkty – co odpowiada poziomowi średniemu, ten sam poziom uzyskali w każdym z aspektów myślenia twórczego: płynności umysłowej, giętkości myślenia oraz oryginalności myślenia. Potwierdzeniem tego jest również największa liczba uczniów, którzy uzyskali poziom średni. Istotne jest również wskazanie, iż przyjęte w badaniach jako zmienna środowisko szkolne uczniów, w świetle przeprowadzonych badań, nie warunkuje osiąganego poziomu myślenia twórczego – ogólnego, jak też w każdym z jego aspektów. Jest to z jednej strony wynik zadowalający, pozwalający np. na zerwanie ze stereotypowym myśleniem o niskim poziomie szkół wiejskich, ale należy także zaznaczyć, że część stosunkowo wysokich wyników osiągają jednostki bardziej kreatywne od większości swoich rówieśników. Postawa twórcza jest ważna nie tylko w codzienności szkolnej, ale przede wszystkim w dorosłym życiu. Położenie większego nacisku na wychowanie do twórczości jest naturalnym sposobem przygotowania dzieci do roli ludzi aktywnych, przejawiających postawę nonkonformistyczną i potrafiących sobie radzić w szybko zmieniającym się świecie, odkrywających nową rzeczywistość i wznoszących się na wyżyny własnych możliwości.

Bibliografia

- Bieluga K., *Rozpoznawanie i stymulowanie cech inteligencji oraz myślenia twórczego w domu i szkole*, Kraków 2009.
- Cudowska A., *Edukacja twórcza jako wspomaganie dziecka w rozwoju – mit czy rzeczywistość?* [w:] *Edukacja dziecka – mity i fakty*, red. E. Jaszczyszyn, J. Szada-Borzyszkowska, Białystok 2010.
- Czelakowska D., *Stymulacja kreatywności językowej dzieci w wieku wczesnoszkolnym*, Kraków 2005.
- Dobrołowicz W., *Psychologia twórczości w zarysie*, Warszawa 1982.
- Jąder M., *Krok ... w kierunku kreatywności. Program stymulowania twórczości na etapie edukacji przedszkolnej i wczesnoszkolnej*, Kraków 2005.
- Krasoń K., *Skala postaw twórczych versus odtwórczych. Podręcznik do testu w wersji dla szkoły podstawowej klas I–III*, Kraków 2011.
- Kujawiński J., *Rozwijanie aktywności twórczej uczniów klas początkowych*, Warszawa 1990.
- Nęcka E., *Psychologia twórczości*, Gdańsk 2005.
- Pietrasiniński Z., *Myślenie twórcze*, Warszawa 1969.
- Popek S., *Analiza psychologiczna twórczości plastycznej dzieci i młodzieży*, Warszawa 1978.
- Pusz S., *Rozwijanie aktywności twórczej uczniów klas I–III w propozycjach aktualnych programów kształcenia* [w:] *Odkrywanie talentów: wybrane problemy diagnozy, wspierania rozwoju i edukacji*, red. K. Barłóg, A. Mach, M. Zaborniak-Sobczak, Rzeszów 2012.
- Rozporządzenie MEN z dn. 30.05 2014 r., DzU z 18.06.2014, poz. 803, zał. nr 2.
- Stawinoga R., *Twórczość językowa dziecka w teorii i praktyce edukacyjnej*, Lublin 2007.
- Szmidt K.J., *Pedagogika twórczości*, Gdańsk 2007.
- Szmidt K.J., Bonar J., *Żywioty: lekcje twórczości w nauczaniu zintegrowanym*, Warszawa 1998.

-
- Tocka M., *Kolorowe zadania: ćwiczenia wspierające rozwój zdolności twórczych dzieci w młodszym wieku szkolnym*, cz. 1 i 2, Kraków 2003.
- Uszyńska-Jarmoc J., *Podróże. Skarby. Przygoda. Podręcznik i program rozwijania twórczości, samoświadomości oraz dyspozycji autokreacyjnych dzieci klas I–III*, Białystok 2005.
- Uszyńska-Jarmoc J., *Twórcza aktywność dziecka. Teoria – rzeczywistość – perspektywy rozwoju*, Białystok 2003.
- Zborowski J., *Rozwijanie aktywności twórczej dzieci*, Warszawa 1986.